

השם המשמעותי מרדכי־מארקוס — גלגולו הספרותי של אידיאל חברתי

מאת ח. ש מ ר ו ק

בשמות פרטיים, שמות משפחה ושמות של מקומות ביצירות ספרותיות טמונה, לעתים קרובות, משמעות מסוימת, הקובעת מראש את האופי של נושאים. יש שאפיון זה משתמע ממובנו הלשוני האטימולוגי הגלוי או הסמוי של השם, ויש ששמות משמיעים על־ידי קשר אסוציאטיבי אל נושא השם הזה ביצירה ספרותית מסוימת או באישיות היסטורית מפורסמת. תכונותיה וקווי אישיותה של הדמות הספרותית או ההיסטורית הידועה מועברים על־ידי מתן השם הזה גם על הדמות הספרותית החדשה. קורה גם, כי לשמה של דמות ספרותית נלווה רקע חברתי או אתני של ציבור, אשר בו שם זה מצוי או שקיימת לגביו מסורת של זיהוי עם ציבור מסוים. כל הסוגים של שמות משמעותיים יש להם אופי סמלי, אֶליגורי או אַמבלימתי.

לשימוש גלוי וחוזר בשמות משמעותיים היתה חשיבות יתרה בשלבים מסוימים בהתפתחות של ספרות, כאשר המשתמע מן השם עצמו היה אמצעי־תיאור יסודי וקובע את אופיו של נושא לא פחות מאשר התיאורים הישירים והעקיפים האחרים שבטכסט עצמו. השם המשמעותי בא כאלו לפצות על חוסר יכולתו של הסופר בשימוש באמצעים מפותחים ומסובכים יותר. מכאן הרגשת המגבלות בשימוש בשמות משמעותיים, שהביאה בספרות המודרנית אף להעלמת שמות למען שחרורה של הדמות מאפיון הנתון מראש. העלמת שמות זו מקורה בהנחה, שאין שמות מקריים, שכל שם הוא משמעותי ומוזכר משהו או משהו וקובע בצורה זו או אחרת. לעומת נטייה זאת, חוזר גם בספרות המודרניסטית השימוש בשמות משמעותיים על סוגיהם השונים כמורשת הסימבוליזם — דבר הבולט בספריו של ג'ויס ובספרו האחרון של בוריס פאסטרנאק — "ד"ר ז'יוואגו".

בספרות העברית ובספרות יידיש במאה ה־ט, ואף לפני כן במסורת של הספרות האלי־גורית, חשיבותם של השמות המשמעותיים לסוגיהם השונים גלויה לעין ונסתפק כאן בציון דרכו של מנדלי בלבד. אך אירע שבספרותנו בשתי הלשוניות גם יחד השתקע השתקעות קבע, על פני שטח גיאוגרפי נרחב ובמשך תקופה ארוכה למדי שם אחד, שאופיו המשמעותי עדיין לא נחקר בצורה מקיפה. הכוונה לשם "מרדכי" ולשם "מארקוס" שנגזר ממנו¹.

1. R. Wellek & A. Warren, *Theory of Literature*, ניו־יורק 1949, עמ' 226—227, 336. המונח "שם משמעותי" מקביל למושג *Sprechende Namen*, כפי שהשתרש במחקר הספרותי בגרמנית — הווה *Sachwörterbuch der Literatur* של Gero von Wilpert, שטוטגארט 1959, עמ' 394 וכן *Das sprachliche Kunstwerk*, W. Kayser, ברן 1956, עמ' 296. בצורה מקיפה יותר על הפונקציה של שמות בספרות עיין Stefania Skwarczyńska, *Wstęp do Nauki o literaturze*, כרך א, וארשה 1954, עמ' 233—236. לא ידוע לי מחקר על שם משמעותי מסוים בגלגוליו בספרות.

א

מאקס אָריק העיר בהודמנויות שונות, שהשם מארוס, המופיע לראשונה במחזהו של איציק אייכל "ר' הענאך אדער וואס טוט מע דאמיט", עבר והשתקע גם בקומדיה ביידיש במזרח אירופה במשך המאה ה־ט. אָריק ניסה לקבוע את זיקתה של הדמות הנושאת שם זה בקומדיה של אייכל לאישיותו ההיסטורית של מארוס הרץ. הוא ראה בצדק במארוס שבקומדיה המשכילית "הצגת אידיאל של הנוער המשכילי". בהצביעו על הקווים הבירור גראפיים המשותפים למארוס שבקומדיה ולרופא והשתדלן הידוע, הגיע אָריק לקביעת האפשרות שלגיבור החיובי במחזה המשכילי ניתן שמו הפרטי של הרץ, שעוד בחייו נהפך בעיני מעריציו בגרמניה לאידיאל, הראוי לשמש דוגמה לנוער היהודי.²

אָריק הביא גם רשימה של מחזות ביידיש, אשר בהם מופיע מארוס כגיבור חיובי. רשימתו כוללת את המחזות הבאים:

- א. איציק אייכל, "ר' הענאך אדער וואס טוט מע דאמיט" (1792/3);
- ב. אהרן וולפסון, "לייכטזין אונד פרעממעליי" (1796);
- ג. שלמה אטינגר, "סערקעלע" (1830 בקירוב)³;
- ד. אברהם גולדפון, "די כישופמאכערין" (1879);

על בעיות רבות הקשורות בשמות ביצירה ספרותית אפשר לעמוד מן המחקר על ז'אן פול, המתגלה כבעל הכרה מפותחת מאוד בבחירת שמות בכתביו: Eduard Berend, *Die Namengebung bei* Jean Paul, *Publications of the Modern Language Association of America*, vol. LVII (1942), pp. 820—850. מציאותם של שמות משמעותיים בספרות קשורה קשר ישיר בתופעת הדרשנות של שמות — הנטייה ההפוכה לחפש ולמצוא מובנים ופירושים לשמות נתונים. תופעה זו ידועה בספרות האגדה, והשווה על כך יצחק היימן, דרכי האגדה, ירושלים תשי"ד, עמ' 110 ואילך. וכן E. R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Etymologie als Denkform* *Mittelalter*, ברן 1954, עמ' 490—486. על הפירושים לשמות בספרו של בוריס פאסטרנאק השווה: W. Wilson, *Legend and Symbol in "Dr. Zhivago"*, *Encounter*, June 1959. גם התופעה אצל ג'ויס.

2. מ. עריק, די ערשטע יידישע קאמעדיע, פילאלאגישע שריפטן, כרך שלישי, ווילנע 1929, עמ' 582. על אותם הדברים חזר גם בספרו "עטיודן צו דער געשיכטע פון דער האסקאלע", מינסק 1934, עמ' 108, וכן במקומות אחרים. הטכסט המקורי של הקומדיה נדפס לראשונה עלידי ז. רייזען בקובץ "ארכיוו פאר דער געשיכטע פון יידישן טעאטער און דראמע" (להלן בקיצור: "ארכיוו"), ייווא, ווילנע־ניו־יארק 1930, עמ' 85—146. קומדיה זו, יחד עם המחזה של א. וולפסון "לייכטזין אונד פרעממעליי" (ראה להלן), תורגמו ליידיש של זמננו והופיעו עם מבוא מפורט של מ. אָריק בקיוב 1934.

3. על שלמה אטינגר המחזה הזה עיין: אלע כתבים פון ד"ר שלמה עטינגער (מהדורת מ. וויינרייך), ווילנע 1925; ש. עטינגער, געקליבענע ווערק (מהדורת מ. עריק), קיעוו 1935; וכן בספרו של מ. ווינער, צו דער געשיכטע פון דער יידישער ליטעראטור אין 19טן יארהונדערט, כרך ראשון, ניו־יארק 1945, עמ' 208—276.

ה. דוד זאהיק (גרינברג), "די ראזע צווישן דערנער" (1884) 4 ;

ו. שלום-עליכם, "יקנה"ז" (1894) 5.

לדמויות הנושאות את השם מארקוס בכל המחזות הללו אופי דומה. זוהי תמיד דמות חיובית המתאימה בקווים כלליים לשאיפותיה של ההשכלה. ומאלף הוא, שהמוצא השונה והתנאים המשתנים המלווים את הופעותיו של מארקוס בקומדיות בידיש במשך למעלה ממאה שנה השפיעו אך מעט על הגיוון בתיאוריה של הדמות. כאילו שם פרטי זה בלבד היה בכוחו לקבוע את הטיפוס שאותו השתדלו להציג המחברים השונים.

את פתרונו של מ. אַריק אפשר אולי לקבל כמניח את הדעת בנוגע למחזות של המשכילים היהודים בגרמניה, אך קשה להסביר את הופעתו הנשנית וחוזרת של אותו השם מארקוס גם במחזות של מחברים באירופה המזרחית, וזאת אך ורק על-ידי הזיקה של נושאי שם זה בספרות למארקוס הרץ ההיסטורי. המסורת המשכילית היהודית מגרמניה לא היתה ידועה בין הקוראים והצופים הפוטנציאליים של מחזותיהם העממיים של אטינגר, גולדפדן, זאהיק ושלום-עליכם עד כדי הצדקת הופעתו התכופה כל כך. לשם משמעותי כה נפרץ חייב להיות רקע רחב יותר, המתבסס על מסורת מושרשת, שהיא נחלת הרבים בתוך הציבור, שבקרבו שם זה צריך לעורר את ההד הרצוי במובנו המשמעותי. לכן נראה לנו שהסברו של אַריק אינו עשוי למצות את מכלול הבעיות הכרוכות בהופעת שם זה ובפשר התאזרחותו בספרותנו.

ב

הקומדיה המשכילית בגרמניה היו לה תפקידים שונים. בין היתר היתה צריכה לדחוק את רגליו של המחזה הפורימי העממי בידיש, שפגע בטעמם של המשכילים. אהרן וולפסון הצהיר על כך בגלוי בהקדמתו למחזהו: "געגענווערטטיגער פערזוך איינס לוסטשפילס, וועלכעם מעהערערע פאלגען ווערדן, ווען דיור דען בייפאלל פערנינפטיגער לעזער ערהעלט, אונד וועלכר צור בלוסטיגונג אן אינזום פורים פעסטע, אן דער שטעללע דער זאנסט געוועהנליכן זינלאזן אונד צוועקווידינגן הארלעקינאדן דיהען זאלל...".⁴ וולפסון התכוון להגיש חומר חדש לקריאה או להצגה בפורים, שצריך היה להחליף את המחזה המסורתי העממי, שבעיניו אינו אלא "הארלעקינאדע" חסרת טעם ותועלת. כפי שערך נראה להלן, אפשר לקבוע בוודאות, שבכינוי "הארלעקינאדע" התכוון וולפסון ל"אחשוורוש-שפיל". אם כן, "לייכטזין אונד פרעמעליי", ואולי קודם לכן גם המחזה של

4. רשימה בירביביליוגראפית על דוד זאהיק (דוד גרינברג) כתב ז. רייזען ב"ארכיו", עמ' 457—

458. ועיין גם דבריו של מ. וויינרייך, שם, עמ' 197, 203.

5. רשימת המחזות מובאת לפי מ. עריק, עטיודן צו דער געשיכטע פון דער האסקאלע, עמ' 146, וכן לפי מבואו לספרו של מאריס ווינטשעווסקי, געקליבענע ווערק אין זעקס בענדער, כרך חמישי, מינסק 1935, עמ' XII.

6. מצוטט לפי ז. רייזען, פון מענדעלסאן ביו מענדעלע, ווארשע 1923, עמ' 30—31.

אייכל, עשויים היו לשמש מטרה זו. וולפסון לא הסתפק במחזה זה בלבד. יחד עם הקומדיה הנזכרת שלו הופיע עוד מחזה בשם "די שטאלצע ושתי"; הוא גם קיים את הבטחתו והדפיס בשנת 1802 מחזה נוסף בשם "דוד דער בעזיעגער דעס גלית". שגם הוא מיועד היה "צור בעלוסטיגונג אם פורים-פעסטע". ידועה אף השתתפותו של וולפסון בהצגה פורימית, המפגינה את יחסה של ההשכלה להלנת המתים⁸. מכל זה ברור, שכל יצירותיו הדראמטיות של וולפסון קשורות קשר ישיר בחידוש הרפרטואר של הצגות פורים, הנובע משלילה מוחלטת של המחזה העממי המקובל בזמנו. מהו אפוא היסוד הפוגע, שעורר התנגדות למחזה העממי?

גלגוליהם של המחזות "אחשורוש-שפיל" ו"אקטא אסתר מיט אחשורוש", הידועים, במתכונתם הקבועה במעט או בהרבה, מכתבי-יד ומדפוסים החל בסוף המאה הי"ז, זכו כבר לספרות ענפה ביותר⁹. כל העוסקים במחזות אלו מתעכבים במיוחד על הפיכתו של מרדכי ממגילת אסתר מדמות רצינית ל"מונדריש דער הויף-נאר" (ליצן החצר). לדמות קומית. עד כה לא ניתן לקבוע באילו דרכים חלה טראנספורמציה זו ומהו מקורה. ברור ללא ספק, שמונדריש הליצן, המופיע לעתים לצדו של מרדכי הנסיך היהודי בדמות רצינית ולעתים מתמוג אהו, נעשה דמות מרכזית ב"אחשורוש-שפיל" כבר בנוסח הראשון של מחזה זה. שהגיע לידינו (1697). לא קשה להכיר במונדריש דמות קומית יהודית המקבילה לארלקין של הקומדיה דל-ארטה האיטלקית, שהתפשטה באירופה במשך המאה הי"ז, והידועה באנגליה בשם "פיקלהרינג" ובגרמניה בשם "האנסורסט". דמות קומית זו, על כינוייה השונים, מתפרצת בסוף המאה הי"ז אף למחזות הרציניים ומהווה סימן-היכר מובהק למחזות העממיים של התקופה. קרוב לוודאי שבתקופה זו היא חודרת גם למחזה העממי בידיש ומתמזגת עם דמותו הרצינית של מרדכי במחזה המבוסס על מגילת אסתר.

7. י. שאצקי, וועגן אהרן האללע וואלפסזאהנס פיעסן, "ארכיוו", עמ' 148–149. נוסח עברי של המחזה של וולפסון, שנמצא בכתבי-יד, פרסם דב וויינרייב בצידוף מבוא מפורט: מחזה בלתי-ידוע מתקופת ההשכלה בגרמניה, *PAAJR*, כרך כד (1955), וכן B. D. Weinryb, *Aaron Wolfsohns Dramatic Writings in their Historical Setting* בכתב-העת *JQR*, כרך מז (1957), עמ' 35–50.
8. יעקב שאצקי, דער קאמף קעגן פורים-שפילן און פרייסן, יווא-בלעטער, כרך טו (1940), עמ' 33–34.

9. יצחק שיפער, געשיכטע פון יידישער דראמאטישער קונסט און דראמע, כרך שני, ווארשע 1925, פרקים 10, 11, 12, 16; כרך שלישי, ווארשע 1928, פרק 14; יעקב שאצקי, די ערשטע געשיכטע פון יידישן טעאטער (ביקורת על שני הכרכים של ספרו של שיפער), פילאלאגישע שריפטן, כרך שני, ווילנע 1928, עמ' 215–264; מ. וויינרייך, צו דער געשיכטע פון דער עלטערער אחשורוש-שפיל, שם, עמ' 425–452; י. צינבערג, געשיכטע פון דער ליטעראטור ביי יידן, כרך ששי, פרקים 11, 12 (בתרגום העברי, כרך רביעי, תל-אביב 1958, פרק 11). סיכום מקוצר של בעיות ה"אחשורוש-שפיל", הכולל גם מספר חידושים, נמצא במאמרו של י. שאצקי, די געשיכטע פון יידישן טעאטער, אלגעמיינע ענציקלאפעדיע, כרך יידן, ב, עמ' 395–399.

בדומה לדמות הקומית במחזות לא־יהודיים מונדריש ב"אחשורוש־שפיל" מצטיין בניבול־פה בלתי־מרוסן, בליצנות גסה, ונראה שגם לו אין טכסט קבוע. הרפליקות של מונדריש היו בחלקן אימפרוביזאציות, לעתים בעלות גוון אקטואלי־מקומי¹⁰. מחזה זה עמד לנגד עיניו של א. וולפסון, שתיאר אותו כ"הארלעקינאדע" בשים לב ל"נבלות פה", "לצנות", "חלומות והבלים הרבה"¹¹, שבפיו של מונדריש־מרדכי, הדמות הקומית ב"אחשורוש־שפיל".

ג

מסתבר, שקדמו כבר לקומדיות המשכילות ניסיונות, לפחות חלקיים, ל"תיקונו" של ה"אחשורוש־שפיל", שיש בהם משום רצון להחזרת כבודו של מרדכי ומודרניזאציה של דמות זו בכיוון משכילי. בשני עיבודים של ה"אחשורוש־שפיל" מן המאה הי"ח מסתמנים השלבים הראשונים בהצגה חדשה של מרדכי, שניכרים בהם היסודות העיקריים של הקומדיה המשכילית בהצגת דמות חיובית. שינויים אלה מתבטאים בסילוקו של מונדריש מן ה"אחשורוש־שפיל", במעבר מיידיש לגרמנית, לפחות בפי הגיבורים החיוביים, ובדי־פרנציאציה של השמות של הנפשות הפועלות. כל אלה יש להם קשר ישיר לתמורות החברתיות שחלו בציבור היהודי במערב־אירופה במאה הי"ח והם ביטוי נאמן לשינוי הטעם שבא בעקבותיהן.

השם מארקוס נזכר לראשונה במחזה "מרדכי אונד אסתר. איינה קאמישע אפרעטטי. אין איינן אויף צוג. פון ר' ליב צימבלער אין מוזיק גועצט". לא נודע זמן חיבורה והדפסתה של אופירטה זו. על אף חילוקי־הדעות על מקום הדפוס של המחזה, ניתן להניח שהוא נוצר במחצית השנייה של המאה הי"ח, ועל כל פנים לפני הקומדיות המשכילות¹².

10. על כתב־היד הראשון של "אחשורוש־שפיל" משנת 1697 ראה B. Weinryb, Zur Geschichte des älteren jüdischen Theaters, כרך פ (1936), עמ' 415—424. פרטים על הגלגול מרדכי—מונדריש גם בכל העבודות, שנזכרו בהערה הקודמת. על האופי האימפרוביזאטורי של הרפליקות שבפי מרדכי־מונדריש ראה ויינרייך, שם, עמ' 445. מבחר של טכסטים אופייניים של מונדריש ראה בספרו של שיפער, כרך שני, עמ' 214—217, ועל הנטייה להוספות אקטואליות ולוקאליות בכרך שלישי, עמ' 271, ובמאמרו של ויינרייב. הסברו של ויינרייב (שם עמ' 422), שטראנס־פורמאציה זו חלה בעקבות ההצגה של מרדכי ומונדריש עליידי שחקן אחד בגלל חוסר מקום בבתים היהודיים, עדיין אינו מוכח.

11. המובאות מתוך המבוא של וולפסון למחזה בעברית, עמ' א (עיין למעלה, הערה 7).

12. י. שאצקי, במאמרו ב"אלגעמיינע ענציקלאפעדיע", יידן, כרך ב, 398, מזכיר את המחזה הזה ומציין, שלא נרשם באום ביבליוגראפיה. לפי השערתו נדפס המחזה בברין בסוף המאה הי"ח. השתמשתי כאן בתצלום של מהדורת הדפוס, הנמצא בספרייתו של י. שאצקי באוניברסיטה העברית בירושלים. צילום אחר של אותו מחזה, מתוך ספרייתו של המזרחן טיכסן, נמצא בידי ד"ר ח. בר־דיין, ולפי דבריו נדפס בשנות השבעים בפראנקפורט על נהר אודר או בברלין. לפי רשימה של טיכסן על גבי הטופס של המחזה, הוא החזים עליידי בית־הדין בברלין. השווה ת. בר־דיין, לראשיתו

באופירטה זו, שבה מופיעה מקהלה ומרדכי שר בה אריות, עדיין ניכרת בצורה בולטת הזיקה ל"אחשורוש־שפיל". בין היתר נמצאים בה רמזים אקטואליים הקשורים במקום חיבורה, שקשה לפענחם. על רקע הסיפור המסורתי ממגילת אסתר ניתן במחזה זה תיאור של חצר המלך לפי מושגים מקובלים במאה הי"ח. בהופעתם של היהודים בולט רצונם להסתגל לסביבה הלא־יהודית. הסתגלות זו עודה חיצונית בלבד ומשמשת מטרה לחצי־הלעג של המחבר. הרי הצגת משכילים למראית־עין נעשתה. לאחר־מכן, אחד היסודות החשובים בקומדיות של המשכילים, אך באופירטה שלפנינו עדיין חסרה דמות תיובית של משכיל המסוגלת לאמת את האידיאל החברתי המשכילי. השם מונדריש שוב אינו נזכר באופירטה. אך מרדכי עדיין הוא המרכז בהצגה כדמות קומית כמיטב המסורת של "האחש־ורוש־שפיל". אופיו זה של מרדכי מדגש על־ידי הדיפרנציאציה הלשונית — הוא מדבר יידיש בעוד שהדמויות האחרות מדברות או, לפחות, משתדלות לדבר גרמנית. מרדכי באופירטה מייצג יהודי בן הדור הישן, המתפאר ביחוס משפחתו מפראג ובלמוד בישיבה. אך הוא מוצג כדמות שנועדה לעורר בהופעתה את צחוקם של צופים, ששוב אינם מוצאים טעם בערכים מסוג זה. הוא אינו מבין גרמנית צחה, מתקוטט בצורה גסה, מופיע לבוש סחבות ואינו מסתיר את להיטותו לטיפה המלה. מרדכי מפתח מפני הסוס, שעליו הוא צריך לרכוב, וההצטיינות סופה אימה נלעגת המודגשת באופירטה בצורה דומה מאוד לאפיסודה קומית מקבילה ב"אחשורוש־שפיל"¹³.

מבחינתנו מצויה באופירטה אפיסודה מאלפת ביותר. בסוף המחזה מוזמן מרדכי לחצר למשתה. נמצאים שם "פר שידנע קאוהלירס אונד דאמען" וכן "שוואליע דע מאץ גוידרל"

של מחזה־השכלה — על אופרה קומית באידיש, הקונגרס העולמי השני למדעי היהדות, המדור "לשון איריש וספרותה", תקצירי ההרצאות, ירושלים תשי"ז, עמ' ד.

13. השווה אפיסודה זו ב"אכטי אויף טריט" של האופירטה וכן בעמ' [38] של ה"אחשורוש־שפיל" במהדורת טשערנאוויץ 1863. לשם הבהרה נוספת של אופיו של מרדכי באופירטה, נביא כאן "דיעט" (duett) של המן ומרדכי מתוך המערכה הרביעית:

ה מן : יודע דו ביסט נאך היר :

מ ר ד כ י : לאו קומן אויף דיר א־גשוויהר :

ה מן : דוא הוטספאט :

מ ר ד כ י : וואר אויז גראט :

ה מן : יודע דוא בקאמסט שמירע :

מ ר ד כ י : אויף דיר זאל קומן א פגירה :

ה מן : יודע ניס אב דיין הוט :

מ ר ד כ י : פר וועם, פאר דיר טוא ניט גוט ?

ה מן : פר מיר :

מ ר ד כ י : א קרענק אין דיר :

ה מן : איך לאס דיך אין שטאק קעליר שמייסין :

מ ר ד כ י : אייר זאל קומן אין דיר דש גדארם רייסן :

(שוואליע = chevalier, הכינוי הצרפתי לאביר). בין האורחים הללו לבין מרדכי מתקיימת שיחות, שכל כוונתן להציג כדמות נלעגת את היהודי בן הדור הישן המדבר יידיש — קן בולט נוסף לאופיו הליצני של מרדכי באופירטה. אופיינית לענייננו היא השיחה הבאה בין ה"שוואליע" לבין מרדכי, המתקיימת כאשר האחרון קורא למשרת שיגיש לו מקטרת לאחר הסעודה:

שוואליע: מאסיע מארקוס דע לא מאדעראציאהן. דש געהט ניכט זא בייא האפע. זיא מיסן זיך ארטיג בעטראגין. זיא זינד גהר ניכט איין ביסכען גלאנט. פאהר אויז איזט דער האף הייטי אין גראס גאלא:
מרדכי: הער ער שוואליע איך האב אך הלכות דרך ארץ גלערינט. און בין מעהר אין עולם אויף ישיבות אנום גראזט וויא ער. איך פראג נישט נאך עהם סאמט דיא צווא חצופות דויא. דיא נעבין מיך זיצין.

בפיו של איש החצר, היודע "הלכות דרך ארץ" שלא מן הישיבות, עצם שמו של מרדכי נעשה, ולו בהלצה בלבד, למארקוס בתוספת כינוי אצילי בצרפתית. נפערת והולכת תהום בין אלה, החושבים שכבר רכשו להם הלכות דרך ארץ, המקובלות בחצרות במסיבות החגיגיות, לבין הדור הישן, השומר בעקשנות על מנהגיו. בפנייתו של ה"שוואליע" אל מרדכי, תוך שינוי שמו לשם שיש לו מהלכים גם בעולם הקשור בחצר ובהליכות שבני הדור החדש שואפים לסגל להם, טמונה המשמעות הרבה של שינויים חברתיים העומדים על הפרק. מובן שאין להתעלם מן הביקורת על אנשי החברה היהודיים באופירטה שלפנינו, אך אין זה נוגע למשמעות החברתית של האפיסודה שנזכרה.

ד

הפיכתו האפיסודאלית של מרדכי למארקוס היה לה כבר במחצית השנייה של אותה מאה רקע חברתי רחב יותר. החל באותה תקופה קשורים גלגולי השמות היהודיים בתהליכי ההתאמה וההסתגלות של יהודים בקרב העמים. בקשר לאותם התהליכים ביחס לשמות היהודיים כתב ל. צונץ, עשרות שנים לאחר-מכן, את מחקרו הידוע, שבו חשף את השכבות המרובות בתולדות השמות היהודיים. דברי המבוא שלו על מהותם של שמות עדיין לא איבדו מאומה מהכללתם הקולעת: "Den Lebenshauch empfängt der Name von der Sprache, aber die Bedeutsamkeit von der Geschichte, von der Sitte den Reiz. Darum bergen jene Namen eine geheime Geschichte, es sind Annalen in Chiffer-Schrift, zu welcher geistige Forschung den Schlüssel gibt".¹⁴

14. L. Zunz, *Namen der Juden*, 1836. מצוטט לפי *Gesammelte Schriften*, כרך שני, ברלין 1876, עמ' 2. על הרקע האפולוגטי האקטואלי של מחקר זה השווה את דבריו של ח. אלבק במבואו למהדורה העברית של "דרשות בישראל", ירושלים תש"ו, עמ' 12. חקר השמות היהודיים מימי צונץ

יחסו של דור או של ציבור מסוים לשמות הפרטיים, שעברו בירושה, נקבע על-ידי צירוף של גורמים חברתיים, תרבותיים והלכירוח השולטים באותו זמן. השמות הפרטיים של יהודי גרמניה תולדותיהם ארוכות יותר משל שפתם המדוברת. לאשכנזי הובאו כבר, מלבד שמות-הקודש המסורתיים מן המקרא, גם שמות ממוצא רומאני. באשכנזי עצמה עברו השמות תהליכי התאמה לפוניטיקה, לנטייה ולמשמעות האימולוגית של השפה, שבה דיברו היהודים, בהשפעת שכניהם הלא-יהודים. כך נוצרה, במקביל לשמות-הקודש העבריים, שורה של אקוויוואלנטים הידועים כשמות חול. למשל: השם הפרטי מרדכי "מתאימים" לו, בק היתר, שמות החול מודל, מוטל, מוטה, גומפל, גימפל, אך גם מארקוס, מארקוזה, מארקוס. לצדם של שמות, שמקורם בהתאמה פוניטית ליידיש על שכבותיה ההיסטוריות והדיאלקטיות, אנו מוצאים גם שם רומי עתיק כמו מארקוס. בתהליכי ההתרחקות של היהודים בקרב העמים בזמן החדש היה צורך בהתאמת השמות ל"טעם הטוב" של הסביבה והתקופה, או למה שדומה היה ל"טעם טוב" זה, חריף יותר מאשר בתקופות אחרות. הוויתור וההתנגדות לשפה המדוברת העצמאית הצטרף להם גם ויתור מודע והתנגדות לשמות פרטיים, שנוצרו בשפה זאת ושריה השפה הנלעגת נודף מהם. בשביל יהודי, המדבר או השואף לדבר גרמנית נכונה ומתייחס בבזו ל"גרמנית מקולקלת" או לעברית "מסורסת", גם השמות הפרטיים, שאינם משתלבים בגרמנית צחה או בעברית טהורה, לפי הרגשתו שלו ולפי הרגשת הסביבה, שאליה הוא רוצה להסתגל מעוררים אותו היחס. כך מתחילים השמות הפרטיים ל"השמיע" ולגלות מעמד, השקפות ורקע תרבותי של נושאייהם על-פי הצליל והמקור בלבד.

עד כמה היו הדברים אקטואליים בחברה היהודית בזמן הופעתו של השם מארקוס בספרות יזכיה הפולמוס על השמות ב"דיסקוהרש" האמסטרדמי משנות 1797/98. הבעיות השנויות במחלוקת בין הקהילה הישנה לבין הקהילה החדשה "עדת ישורון" באמסטרדם נדונו

ואילך זכה לספרות ענפה, שמרובה נודף ריח של אפולוגטיקה מזה ושנאת ישראל מזה. בגרמניה הנאצית עסקו הרבה בבעיה זו ואף פורסמו ספרים מקיפים על השמות של היהודים במגמה לגלות את ה"נסתר" שבהם: *G. Kessler, Die Familiennamen der Juden in Deutschland, Leipzig*; *K. Krause, Jüdische Namenwelt, Essen 1943*; בשני הספרים הללו מובאת גם ביר בליוגראפיה מקיפה.

לבדיקת השמות היהודיים וגלגוליהם במציאות החברתית של הזמנים החדשים נודעת חשיבות יתרה לגילוי השמות המשמעותיים גם בספרות ולא רק היהודית. מאלפים ביותר הם הדברים המפוזרים בספרו הגדול של מ. פרוסט, הנזקק לעתים קרובות להרהורים על המשמעות המשתנית של שמות וגם לניתוח מקיף של שמות היהודים המופיעים בספרו. מחקר השמות היהודיים לגופו מגלה את הרקע החברתי והרגשי המלווה את שינויי השמות אצל יהודים — את הדברים, שהעלה אותם צונץ בקטע המצוטט ואשר משתקפים גם בספרות היפה, ואין צורך להזכיר עד כמה שינויי שמות אלה נפוצים דווקא אצל היהודים.

בשתי סדרות של "דיסקוהרש" על-ידי כל אחד מן היריבים¹⁵. כל החוברות של ה"דיסקוהרש" ערוכות לפי מתכונת אחת, שנקבעה על-ידי אנשי הקהילה החדשה, שפתחו בפולמוס. קבוצה של יהודים מתווכחת על בעיות שנויות במחלוקת. כל אחד מייצג עמדה מסוימת ותוך שיחה מתגבשת הדעה הרצויה לבעלי ה"דיסקוהרש". אולי אין זה מקרה, שבעלי ה"דיסקוהרש" מטעם הקהילה החדשה קבעו כנציגה של הקהילה הישנה בור ועם הארץ, המתנהג בצורה גסה, המדבר רק יידיש, וקראו לו בשם גומפל. המתווכחים ב"דיסקוהרש" של השמרנים הם אותם האנשים שכבר הופיעו ב"דיסקוהרש" של "עדת ישורון". והרי דרשיח על בעית השמות כפי שהוצג ב"דיסקוהרש" של הקהילה הישנה:

גומפיל: קריעה איבר זעלכי יהודים זיא וועללין דאך קאטיע אונ' מיטיע פר ווייבר נעמין. קום אמאהל אהער זע אמאהל מיר יהודים זענין דאך אלי גאהר המבדיל מיט א"נ עגאל גיעשטעמירט. אין גילדי קענין מיר קומן. רעפרעזענ-טאנטין פון יהודים האבן מיר אך שוינט. אונ' דען זאל איך מיר נאך חרפנין פר איין א"נ מיינ יודשי נאמין צו צייכנין. תאמר איז דער א"נ זיך טועה אונ' מיינט דער זעלבגר איז קיין יהודי. איז עש דען איין חרפה איין יהודי צו זיין. איך קום אונ' פר קעהר היא אונ' בויסן אך אונטער א"נ אונ' זיא ווישן דש איך ב"ה איין יהודי בין אונ' אללי כבוד.

אנשיל: וועהם מאהנשטו דויה מיט גומפיל.

גומפיל: איך טעריף זיא דיר וואול נומן דיא חשיבות. איינר איין זעהן פון משה שוחט הייסט קלמן צייכנט זיך קאראלוס אונ' לייב וועזיפלואיס אונ' דער ניט בנמצא אהרן האקר ארנאלדוס. לאז אמאהל זעהן אויב דיא לייט איהר אבות אבותינו זיך זוא גיציכנט האבן. מר קומט ווידר ארויז זיא חרפנין זיך פר זיך זעלבשט דש זיא יהודים בענין. ווערשט דוא זעהן. דער קאראלוס דער ווערט דאך אמאהל קינדר קריהגין. ווערט ער איהם לאזין נומין חערריט. ווערט מן איהם אויף רופינ אין שוהל (NB) ווען ער איין יהודי בלייבט) הבחור הערריט בן הגביר קאראלוס¹⁶.

15. התיאור המפורט ביותר עד כה של כתבי-פולסתר אלו יחד עם הסבר של הרקע לפולמוס מצוי במאמרו של י. שאצקי, דער "דיסקוהרש", א יידישע צייטשריפט אין אמסטערדאם אין די יארן 1797—1798, זאמלבוך לכבוד דעם צוויי הונדערט און פופציקסטן יובל פון דער יידישער פרעסע, ניר יארק 1937, עמ' 20—106. המובאות להלן הן לפי הטופס שבספרייה הלאומית בירושלים.

16. "דיסקוהרש", מס' 14 (2), דף ה, של הקהילה הישנה. בסוגרים בא המספר האמיתי של סדרת הקהילה הישנה, המופיע בעמוד האחרון של החוברת. המספרים בראש חוברת אינם אלא מיסטיפיקאציות. שכוונתן להטעות את הקוראים ולהציג את החוברת כפרסום של הקהילה החדשה. והרי מספר הערות לטקסט עצמו: קאטיע אונ' מיטיע — שמות נפוצים של נשים לא-יהודיות בהולנד בתקופה הזאת; א"נ — אינם נימולים; בויסן — בחוץ, במקום אחר; את משה שוחט זיהה שאצקי כאחד המשכילים (שם, עמ' 59); וועזיפלואיס — מר ב. דה פריס מציע לקרוא את הקטע:

בדו־שיח זה כבר מצויות כל הבעיות העתידות להיווצר בקשר לשינוי השמות היהודיים. לצדה של ההכרה, ששם יהודי הוא אחד הסימנים המובהקים ליהדותו של נושא, מופיעים כאן בגלוי המניעים המביאים לשינוי־השם — יצר ההידמות לסביבה עד כדי רצון מודע להטעאת החברה הלא־יהודית על מוצאו של בעל השם החדש.

בעית ה"חרפה" שבשמות היהודיים קשורה גם כאן קשר ישיר בבעית השפה, התופסת מקום נכבד בדברי הפולמוס של שני הצדדים. אנשי הקהילה הישנה הם בעד היידיש, השגורה בפיהם. גימפל אומר: "וואז פאהר זענין מיר דען יהודים, מיר אונטר אננדר מוזין יהודית ריידין"¹⁷. לעומתם המשכילים מ"עדת ישורון" הם בעד גרמנית צחה ובעד הולנדית ומשתמשים ביידיש רק לצורכי תעמולה. הם מדגישים, שדבריהם מתורגמים ליידיש "אויס עז הויכדייטש אין עז פלאטטע אמשטערדאמשע יהודית איבר ועצט". מאחוריהם פריפריה רחבה המשתמשת כבר בחייה היום־יומיים בשפה הגרמנית. הם טוענים: "די טייטשי שפראכע איזט דאך אן דיא אורדער פון די טאהג אין דיא גאנצע יודען קווארטירער". רוסי, וולטר, מנדלסון, וילאנד ולסינג נעשו חומר קריאה נפוץ ביותר אף בקרב "אונפרשטאנדיגה מעדכעס אונד אונויססענדע ווייבר"¹⁸.

הביקורים בתיאטרון ובמיוחד בקומדיות ובאופירות נעשו דבר רגיל אצל יהודי אמס־טרדם, ואישור לכך, שיש בו זיקה ישירה לענייננו, אנו מוצאים ב"דיסקוהרש" של שני המחנות גם יחד. שני הצדדים משתמשים לרוב בפארוודיות של מודעות לקראת הצגות מדומות, אשר בהן שמות המחזות, המשתתפים והמחברים אינם אלא פאראפראזות ורמזים לשמותיהם של המעורבים במאבק בין שתי הקהילות. כך מודיעה הקהילה הישנה על הצגת "דער הייכלאר אחר דער שעהנהייליגר ענטלארפט, שויאשפיל אין 3 אויף צוגין דורך דעם פער פאסיר דעס זי רע יצחק"¹⁹. לעומתה מכריזה הקהילה החדשה על הצגת "דער קלעהפער פרעדיגער אדער דער פאלעשער האנס ווארשט, איינה הארלעקינאדע פערפאסטער עם הארציני"²⁰. כך מייחסים השמרנים ליריביהם מחזה כמתכונת המחזות המשכיליים שמרכזם הוקעת המתחסדים, המזכיר לפי השם את המחזה של וולפסון, שנדפס באמסטרדם בשנת 1796, כשנה לפני הפולמוס. כמחבר המחזה הוצג הרב של "עדת

"אונ' לייב וועזיפ לויס", כלומר: לייב בעל שם־המשפחה וועזיפ חותם בשם לויס, המתאים לייב ביידיש; מר — רק, הרי; חערריט — שם פרטי נפוץ בהולנד. הנגי מודה למר ב. דה פריס על הערותיו, הנוגעות ליידיש ההולנדית.

17. מס' 20 (8), דף א, של הקהילה הישנה.

18. המובאות מתוך "געדאכטעס פון פילאנטראפוס", מאמר ב"דיסקוהרש", מס' 14 של הקהילה החדשה. חומר נוסף מתוך ה"דיסקוהרש" על בעית השפות אפשר למצוא אצל שאצקי, שם, עמ' 64—68.

19. מס' 15 (3), של הקהילה הישנה.

20. מס' 18 של הקהילה החדשה. מודעות נוספות מסוג זה, המעידות על התמצאות יפה בתיאטרון של התקופה, נמצאות ב"דיסקוהרש", 16 (4), 19 (7), 21 (9) של הקהילה הישנה וכן במס' 16, 17, 18, 20 של הקהילה החדשה.

ישורון". שחיבר קובץ דרשות בשם "זרע יצחק". ואילו המשכילים לועגים למחזות שעדיין יש להם מהלכים בקרב אנשי הקהילה הישנה בהדגישם את הדמות הקומית המופיעה בהם. הפוגעת בטעמם — "האנסוארשט" ו"הארלעקינאדע", ואין תמה שאת חיבורו של מחזה מסוג זה הם מייחסים לעם־הארץ.

ה

צירופי הדברים שמצאנו בפולמוס האמסטרדמי משקפים יפה אותה המציאות ששימשה רקע לקומדיות של משכילי גרמניה. מצאנו כאן את הדיפרנציאציה של שמות ולשונות ואף בקיאות במקובל בתיאטרון של התקופה יחד עם הרגשת הערכה למצוי ולרצוי בתיאטרון זה. לכן אין זה מקרה שאיכל כינה את הדמות החיובית בשם "מארקוס", המקובל גם אצל גרמנים. ואת הדמות השלילית בשם "מודל", שמקורו ביידיש — שני שמות אלה אינם אלא שמות חול של אותו השם העברי "מרדכי". דמות חיובית אחרת נקראת "נאטאן", וכך כותב איכל את השם הזה, ולא "נתן", כדי שלא לתת חלילה אפשרות לקרוא את השם בצורה "מסורסת" — "נוסן"²¹. הדמויות מן הדור הישן, שהן בדרך כלל שליליות, קיבלו שמות מסורתיים ביידיש: הענאך, ייטל. לאותם הצעירים, השואפים להתקבל לחברה הלא־יהודית והמייצגים את ההשכלה המדומה והשטחית, נותנים שמות כפולים מתוך שלילה מודגשת מצדו של המחבר:

עליזאבעט אייגנטליך עלקי,

העדוויג אייגנטליך הדס,

הערטוויג אייגנטליך הערצכע²².

לנושאי השמות הגרמניים ה"טהורים" יש עוד שמות יהודיים כלפי פנים, ששוב אינם נזכרים בחברה הלא־יהודית. לדיפרנציאציה של שמות הנפשות שבמחזה מקבילה באופן מדויק ביותר דיפרנציאציה של לשון הדיבור. מארקוס ונאטאן מדברים גרמנית, כיאה לדמויות המציגות את האידיאל המשכילי. נציגי הדור הישן הענאך וייטל מדברים יידיש ובעלי השמות הכפולים משתמשים בלשון מעורבת.

בצורה דומה נהג גם וולפסון. מארקוס ב"לייכטזין אונד פרעממעליי" מדבר גרמנית, אך אחותו טעלצע ובעלה ר' חנוך — דמויות שליליות — מדברים יידיש, וכן גם ר' יוספה, המתגלה כנוכל ורמאי. וראוי לציין, שוולפסון עצמו גילה עניין רב במקורר תיהם של השמות היהודיים האמיתיים ויחד עם זאת התריע על ה"קלקול" של הגרמנית בשפה המדוברת של היהודים²³.

21. אין ספק שמאחורי שם זה מסתתרת גם דמותו של "נתן החכם" ללסינג. ראה גם לחלן, עמ'

88 [13]. 22. הכתיב לפי מהדורת רייזען, "ארכיוו", עמ' 94.

23. השווה את חליפת המכתבים בעניין זה בין אהרן בן וואלף מהאללי לבין דוד טעאדאר

ב"המאסף", שנת תק"ן, עמ' רמט—רנג, רעט—רסד.

באותה סכימה השתמש גם לאחר-מכן שלמה אטינגר ב"סערקעלע". הגיבור החיובי מארקוס, שיש לו גם שם משפחה משמעותי: רעדלעך, מדבר גרמנית; בפיו של בעל האכסניה הנלעג, הנושא שם פרטי "מסורס" שמעל קע ושם משפחה משמעותי טרויניקס, הושם הניב הליטאי, המצלצל בצורה מוזרה באוזניהם של אנשי לבוב. פריידע-אלטעלע, הקוראת לעצמה והדורשת שיקראו לה פרידעריקע, מייצגת את יצר ההידמות השטחית ומדברת ספק יידיש ספק גרמנית. היא גם תובעת שארוסה גבריאל ייקרא להבא גאבריעללע.²⁴

נמצא שבאפיסודה של המשתה באופירטה אפשר לראות אות מבשר עתידות לגבי עיצוב הדמות החיובית בקומדיה המשכילית על אמצעי האפיון העיקריים שלה: שם פרטי המשמיע ומגדיר את אופייה של הדמות על-ידי הצליל המקור, לשון הנפשות הפועלות המותאמת לנושאי השמות השונים, וכל אלה כסימנים חיצוניים יסודיים להגדרת יחסם של המחברים השונים לגיבוריהם. ברור גם שאמצעי-אפיון אלה, עם כל הסכימתיות הפריי-מיטיבית שבהם, מהווים אספקלריה נאמנה לחלוקתה של החברה היהודית בראשיתם של תהליכי ההידמות מדעת ושלא-מדעת לסביבה הלא-יהודית.

1

הקומדיות המשכיליות מבטאות במפורש עמדה בעלת הכרה ובטוחה בעצמה על-ידי אידיאליזאציה של דמויות, שכבר השיגו את המטרה הרצויה ואינם נבדלים על-פי סימנים חיצוניים מן האוכלוסיה הלא-יהודית. אידיאליזאציה זו מתלווה לה היפוכה — הוקעת הדור הישן, שאינו רוצה להציב בפניו את הפרוגראמה המשכילית, ולבסוף — לעג לאלה הפוגעים בה על-ידי הגשמתה השטחית מתוך קלות-דעת. קשה לקבוע בוודאות את עמדת מחבר האופירטה. כאמור, חסרה בה דמות חיובית. בהצגת מרדכי כדמות קומית בלבושו של יהודי בן הדור הישן אפשר לראות שרידים ממסורת ה"אחשורוש-שפיל", המותאמים לטעמה של פריפריה משכילית. אך גם כלפי פריפריה זאת אין האופירטה שלפנינו חסרה ביקורת.

קל יותר לקבוע את מקומו של עיבוד אחר של מחזה פורימי מסורתי, שצמח לפי מגמותיו הבולטות מתוך אותה שכבת-ביניים של משכילים שטחיים או שלמענם הכינו אותו. ב"ער רעטונג דער יודען דורך אסתר אונד מרדכי", מחזה שנדפס כבר בשנת 1780 באמסטרדם, אפשר לגלות מגמות נוספות הטמונות במארקוס המשכילי. מ. וויינרייך רואה במחזה זה את גלגולו האחרון של "אקטא אסתר מיט אחשורוש"²⁵. ואמנם, המר"ל של המחזה הזה, שרק בשנת 1774 הוציא מהדורה נוספת של ה"אקטא" לפי דוגמת דפוס פראג משנת

24. מהדורת וויינרייך, עמ' 377—378.

25. תיאור מפורט של המחזה במאמרו של מ. וויינרייך, "ארכיוו", עמ' 499—452.

1720, מכריז עתה, שהמחזה מוגש בצורה חדשה, לאִידועה עד כה, כפי שהוצג על־ידי ה"פרימיטיוֹרס" הנודעים "געטץ דוד הירש", ונראה, שהצלחתו של המחזה על הבימה היא שהניעה את המו"ל המסחרי להוצאתו בדפוס. העיבוד של ה"אקטא" ניכר בשני כיוונים — בתרגומו של המחזה לגרמנית, או נכון יותר, לשפה שנחשבה גרמנית נכונה ("אין דער ריינע אויף ריכטיגע טייטשי שפראכע איבר גיזעציט אונד קאריגירהט" — מתוך השער), וכן בסילוקה של הדמות הקומית²⁶.

כמה קוריוזים לשוניים עשויים להבהיר את אופיו של עיבוד זה. מספר שמות מקראיים ניתן בכתיב המכריח את הקורא לבטא אותם בצורה "נכונה" — "ראבעקא", "ראחל" (דף טז). מקביל לכך הניקוד ה"ספרדי" של המשפט העברי שהושם בפיו של מרדכי: "אני לא אשתחוה לפני אדם חס ושלום. אני אשתחוה לפני מלך מלכי המלכים" (דף יב). ההברה הספרדית נחשבה קרובה יותר לפוניטיקה של "גרמנית נכונה" או אצילה יותר מן ההברה האשכנזית, "המסורסת". הרגשה זו מקורה כנראה בדעותיהם של המלומדים הנוצריים שנוקקו לעברית ואשר היו רגילים לראות בהברה הספרדית את ההברה הנכונה. משום כך היו מדגישים את ההבדלים בין מבטא מלים עבריות בידיש, כולל שמות עבריים, כפי שהיו שגורים אצל היהודים האשכנזיים, לבין המבטא המקובל אצל הנוצרים. בסוף המאה הי"ז הצביע ואגנזייל על הבדלים אלה בדברי הדרכתו כיצד לקרוא das Jüdisch-Teutsche. הוא הביא דוגמות בכתיב עברי ולצדן בטורים נפרדים: Die Christen lesen — Die Juden lesen; בטור הראשון ניתנה באותיות לאטיניות הקריאה המקובלת בידיש ובשני הקריאה בהברה הספרדית²⁷. ואגנזייל לא הביע את יחסו לדרך ההיגוי של היהודים. זאת עשה בצורה מפורשת ביותר יוהאן שודט בתחילת המאה הי"ח. שודט כבר קבע בוודאות, שהיהודים האשכנזיים (בגרמניה, בוהמיה ופולין) "מקלקלים" בהברתם את המלים העבריות (corrupt aussprechen). גם הוא הביא דוגמות לפי המתכונת של ואגנזייל, כלל בהן שמות עבריים והצביע על קריאתם הנכונה וה"מקולקלת":

Maüsche	Moschéh	— משה
Nósen	Nathan	— נתן
²⁸ Mordge oder Marx	Mordechai	— מרדכי

26. מ. ווינרייך מצייין בצדק "מ'האט טאקע אויפריכטיק געוואלט אוועקגיין פון יידיש, אבער צו ריכטיק דייטש איז נאך געווען גענוג ווייט", שם, עמ' 452.

Johan Christof Wagenseils Belehrung der Jüdisch-Teutschen Red- und Schreib- 27

art..., קניגסברג 1699, עמ' 85.

28. J. J. Schudt, *Jüdische Merkwürdigkeiten*, כרך ב, עמ' 284—285; ד, עמ' 113. דרך אגב כדאי לציין, שבזמנו שלנו ההבדלים בהיגוי השמות המקראיים שימשו למשורר איציק מאנגר אמצעי חשוב ביותר בשאיפתו ל"מודרניזאציה" מכוננת ו"בלבול" אנאכרוניסטי של החומר המקראי. בשירים על אברהם המקראי מופיעות הצורות הבאות: אברהם, אבראם, איבראהים, אורעמל, אורוזם,

כך גררה אחריה השאיפה ל"גרמנית נכונה" "תיקונים" במלים העבריות ובשמות העבריים הנתונים במסגרת ה"גרמנית הנכונה", אשר במחזה המסורתי בעיבודו החדש. מרדכי הוצג ב"ער רעטונג..." כדמות רצינית, כאיש־חצר השולט לא בלבד ב"גרמנית נכונה", אלא גם בהלכות דרך ארץ המקובלות. מבחינת דמותו של מרדכי בולטים כאן שני שינויים יסודיים לעומת ה"אחשורוש־שפיל" — מונדריש, הדמות הקומית, גורשה, וניכר רצונם העז של המעבדים לריהאביליטאציה מלאה של מרדכי מתוך התאמה לרוח הזמן. אשר לסילוקה של הדמות הקומית על־ידי שחקנים מקצועיים²⁹, המשתדלים להציג מחזה רציני, צריך כנראה לחפש את המניעים בביקורת החריפה כלפי ההנסורסט בתיאטרון הגרמני של התקופה. במאה הי"ח גורש מן הבמה הגרמנית אחיו של מונדריש היהודי. בתולדות התיאטרון והדראמה בגרמניה מודגש בקשר לכך מפעלו הריפורמאטורי של הפילוסוף והמבקר י. ה. גוטשד. יחד עם מנהלת של אחד התיאטרונים המקצועיים נאבק נגד שלטונה של הדמות הקומית על הבמה הגרמנית, דמות הפוגעת בטעם הטוב בליצנותה הגסה. בהצגה סמלית מיוחדת, שהתקיימה בשנת 1737 בלייפציג, גירש גוטשד את ההנס־וורסט מעירו. הוא, יחד עם אשתו, השתדלו לספק לתיאטרון הגרמני מחזות, שיהפכו אותו ל"מוסד מוסרי"³⁰.

האם אין ב"ער רעטונג" משום היענות לאותה רוח הביקורת גם כלפי הדמות הקומית היהודית? אין לנו הוכחות מפורשות לכך, אך הדעת נותנת, שגם שחקנים מקצועיים יהודיים, שהיו יחד עם קהל הצופים היהודי מצויים בבעיות התיאטרון בכלל (ראה למעלה את הדברים מתוך ה"דיסקוהרש") נתנו את ידם למודרניזאציה מכוונת של מחזה יהודי. עתה מקבלת גם ביקורתה של אהרן וולפסון על ה"ארלעקינדע" את משמעותה המלאה. זאת ועוד, מפעלו של וולפסון כיוצר רפרטואר רציני ו"מוסרי" במקום ה"אחשורוש־שפיל" עם הדמות הקומית, השנואה על ההשכלה, מקבל משקל דומה למפעלם של גוטשד ואשתו באותו תחום.

מאילת מבחינה זו גם ההשוואה בין אחד המחזות המפורסמים ביותר של לויזה גוטשד, *Die Pietisterei im Fischbeinrocke*, לבין המחזות של המשכילים היהודים. כשם שבמרכזו

אבראהם תרחזאהן. כל אחת מן הצורות הללו מסייעת להעביר את ה"עיקום" למישור תרבותי וחברתי אחר (חומש לידער, הארשע 1936, עמ' טו—מד).

29. על תיאטרונים ושחקנים מקצועיים יהודיים בהולנד במאה הי"ח עיין יעקב שאצקי, טעאטער־פארוויילונגען ביי די אשכנזים אין האלאנד, יווא־בלעטער, כרך 21 (1943), עמ' 302—322. על ה"פרימיטיוויזם", הנזכרים בשער של ה"ער רעטונג..." אין במאמר זה ידיעות נוספות.

30. M. Wehrli, *Das Zeitalter der Aufklärung*, Deutsche Literaturgeschichte in Grundzügen, herausgegeben von B. Boesch, Bern 1946, pp. 186—187; *Gottscheds Lebens- und Kunstreform*, herausgegeben von F. Brügemann, Leipzig 1935. בקובץ זה נמצא גם המחזה של ל. גוטשד, שייזוכר הילן.

של המחזה הגרמני הושם המאבק נגד אדיקותם המדומה ונגד הרמאות של הפייטיסטים הגרמניים כדי ללמד לקח את הנופלים קרבן למרמתם, כך מעסיקה מגמה מקבילה יהודית את מחברי הקומדיות היהודיות. ואין כל ספק שבכינויים "חסיד" ו"ארטאדאקסען" אצל אייכל וולפסון יש לראות הקבלה לפייטיסטים הגרמניים. במחזהו של ל. גוטשד, גואל קרוב משפחה, הנושא שם משמעותי Wackermann, את המרומים מידי המתחסדים, שברא-שם עומד המאגיסטר Scheinfromm. מארקוס אצל וולפסון ונאטאן של אייכל, גם הם קרובי משפחה, פועלים בצורה דומה נגד הרמאים היהודיים. הסיטואציות הללו מקורן בדפוסים שנקבעו על-ידי מולייר ב"טארטיף", אך קרוב לוודאי שכצינורות להשאלות אלה שימשו למחברי המחזות היהודיים דוגמות קרובות יותר, כגון המחזה הגרמני של ל. גוטשד.

ז

מסתבר, שגם להפיכתו של מרדכי לדמות רצינית וזה רקע רעיוני המוביל ישירות להופעתו של מארקוס בקומדיה המשכילית. אהרן וולפסון ידוע בתולדותיה של ההשכלה על-ידי חלקו בביאור ובתרגום המקרא מיסודו של משה מנדלסון. בין היתר תרם וולפסון למפעל זה תרגום וביאור למגילת אסתר. ב"מבוא הספר" ניסה וולפסון לקבוע את זמנם של האירועים במגילה וליישב תמיהות העולות מתוך ההשוואה בין המקור היהודי לבין הכרוניולוגיה של מלכי פרס. בין התמיהות הללו מעסיק אותו הזיהוי המסורתי של מרדכי ממגילת אסתר עם מרדכי בלשון הנזכר בעזרא ובנחמיה ועם פתחיה מן הממונים במקדש³¹. אין בכוחו ליישב תמיהה זו בצורה מתקבלת על הדעת מחוסר ביסוס במקורות נוספים, אך אין ביכולתו לוותר על זיהוי זה. קריאתו ושאלתו: "מדוע שתקו מהאיש הזה אשר היה גדול ליהודים ומשנה למלך?" מביעה את מבוכתו ויחד עם זאת את יחסו האוהד של וולפסון למרדכי, שאינו מניח לו לוותר על הזיהויים הדחוקים. גם בפירושו על המגילה נוטה וולפסון תמיד להגן על מרדכי נגד הספקות בעניין התנהגותו, כפי שהיא מתוארת במגילה, וכנראה בשים לב לביקורת עליו, הנמצאת כבר בתלמוד³². הזיהויים שהוזכרו מוסיפים לדמותו של מרדכי ממגילת אסתר קו אחד, שנראה חשוב ורב-משמעות למשכילים — מרדכי ידע שבעים לשון ומשום כך הצליח לסכל את מזימותיהם של הקושרים, לעלות לגדולה בחצר המלך ולדרוש טובה לעמו. והרי ידיעת לשונות וקרבה לשלטונות הם יסודות מרכזיים בכלל דעותיהם של המשכילים. האם אין מקום לראות בדמותו של מארקוס בקומדיה המשכילית, הנושא את שמו של מרדכי בלבושו המודרני, את התגשמותו של

31. משנה שקלים, ה, א: בבלי מגלה יג, ב; מנחות סה, ב.

32. הציטוט לפי המבוא לחמש המגלות, ברלין תקמ"ט, עמ' [5]. והשווה גם את פירושו של וולפסון לאסתר ב, י; ג, ב; ד, א, וכן לכל פרק י. אשר לדברי הביקורת על מרדכי השווה דברי רבא במגילה יב, ב. החומר לבעיה זו נאסף במאמר של: Siegmund Jampel, Esther Eine historisch-kritische Untersuchung, MGWJ 1905.

אותו אידיאל מסורתי במציאות היהודית של סוף המאה הי"ח, כפי שראוה המשכילים? החומר ממגילת אסתר נתון היה לעיבודים ספרותיים אקטואליים עוד בתקופה העתיקה. שכבות אקטואליסטיות נמצאות כבר ב"הוספות למגילת אסתר" שבספרים החיצונים.³³ בדיקת הפירושים המרובים למגילת אסתר עשויה לגלות לנו, כיצד הבינו את הסיטואציה שבמגילה זו על פי ההשקפות האקטואליות בדורות שונים. שהרי באירועים שבמגילה ובגיבורה המרכזי, במרדכי, מצאו בכל הדורות רקע לאסוציאציות, להקבלות ולפירושים אקטואליסטיים, שאת עקבותיהם אפשר למצוא לא רק בפירושים טכסטואליים ישירים למגילה, אלא גם במנהג של קביעת פורים פרטי או מקומי, בתעודות ובפולמוסים. מ. שטיינשניידר הרכיב רשימה של 22 ציוני תאריכים של הצלת יחידים וקיבוצים יהודיים, המכונים בשם פורים, ומאחוריהם סיטואציות דומות במעט או בהרבה לזו שבמגילה.³⁴ השם מרדכי נהפך משם פרטי לתואר־כבוד, שהוענק לאישים יהודיים מצוינים בעיני הדור. בראש מכתב אל הנגיד שמואל בן חנניה במצרים פונים ברשימת התארים הבאה: "שר השרים כל בית ישראל גביר הגבירים ימין המלכות שר הנשיאות מרדכי הזמן..."³⁵ כשהשתדל בעל "מגילת ויניץ" להדגיש את ביטחונם של המורדים בפראנקפורט דמיין בשנת שע"ו וחד עם זאת להבליט את חוסר הישע בקרב היהודים, הוא חוזר על הסיטואציה שבמגילת אסתר בדברי הלעג אשר בפי ראש המורדים:

"כי ויניץ האנש אמר.

אני הוא המן שלכם.

ממרדכי הצדיק אינני נשמר.

כי לא נמצא בכם"³⁶.

ייתכן אפילו שאת ההסבר לטראנספורמציה התמחה של מרדכי מן המגילה למונדי רי ש דמות קומית נלעגת צריך לחפש בביקורת אקטואליסטית עממית כלפי אנשי־חצר היהודים

33. השווה במבוא של מנחם שטיין, במהדורת הספרים החיצונים של אברהם כהנא (תל־אביב 1956, כרך א, עמ' תקפ).

34. M. Steinschneider, Purim und Parodie, Verschiedene Purim, *MGWJ*, (1903), עמ' 281—286.

35. David Kaufmann, *Der angebliche Nagid Mordochai*, בכתבי־העת הנ"ל, כרך מ (1896/7), עמ' 503—505. דוד קאופמן מתקן במאמר זה את הטעות, שביסודה היתה ראיית התואר "מרדכי הזמן" כשם פרטי. השווה גם אצל שודט (כרך IV, בתוספת, עמ' 15) מובאה ממכתב על הפרנס אלקנה פרנקל מאנסבך: "der Jud Fränkel sey erhöht worden wie Mordochai".

36. על־פי שודט, שם, כרך ג, עמ' 46. כדאי להביא גם את הטקסט ביידיש, שנראה ברור יותר:

איך בין אייער המן אין דיון צייטן;

ער מרדכי בין איך און פר צאגט

עש זיין גיט אונטר אייך זא פרומי לייטן (שם).

הידועים היטב בתולדות יהודי גרמניה בזמן הופעת ה"אחשורוש-שפיל". אך הדבר צריך עיון.³⁷

על-כל-פנים, במחזה של וולפסון מתאימה דמותו של מארקוס מכל הבחינות לאסוציאציה אקטואליסטית ברוח ההשכלה לדמותו של מרדכי מן המגילה, ויש לכך סימוכים בפירוש למגילת אסתר של וולפסון וגם בסלירתו מה"אחשורוש-שפיל" שהפך את מרדכי לדמות קומית. קרוב לוודאי, שגם ב"ער רעטונג... " וגם ב"לייכטזין אונד פרעממעליי" באות לביטוי אותן המגמות לריהאביליטאציה של מרדכי, להפיכתו לאידיאל חברתי, המתקשרות גם בנטיית ריפורמאטוריות בהצגות פורים. חוסר הוודאות המוחלטת לגבי הנחותינו על הקשר האסוציאטיבי המודע בין מארקוס המשכילי לבין מרדכי מן המגילה והמדרש במחזה היהודי במערב-אירופה נהפך לדבר מוכת בכתביהם של משכילי אירופה המזרחית.

ח

ב־1827 הוציא ש"ר עיבוד עברי של "אסתר" לראסין. למחזה עצמו הקדים ש"ר מבוא נרחב שבו הקשר בין שלילת ה"אחשורוש-שפיל" לבין הצורך בריהאביליטאציה של מרדכי כדמות אידיאלית מודגש בצורה שאינה משתמעת לשני פנים: "ומעתה גם בזה יכאב לב כל מבין על עצימת עין בדורנו מהנבלה הגדולה אשר נעשה בישראל, כי ימכרו נושאי ספרים ברחובות עלים נדפסים ונקראים אחשורוש שפיל, והמה עלי שיח הבל, וקונייהם יאשמו בקטפם מלוח ורשי רתמים פורים ראש ולענה כי נמצאו שם דברי הוללות ולהג הרבה אין קץ. האלה המה דברי שיר שלמדו רו"ל לאמר על נס זה? וביחוד הושם בפה מרדכי נבול שפתים ואמרי תועבה אשר תגעל במ כל נפש יפה. הה! מי שמע כזאת בדורות שעברו? גבר הוקם על אשר על ידו נושא עם ישורון מכליון חרוץ, קורא לאלוה ויענהו, שחוק לרעהו יהיה? שחוק צדיק תמים?"³⁸. לא קשה להכיר כאן את עיקרי הדברים של וולפסון בהקדמתו למחזהו וגם את יחסו למרדכי במבואו למגילת אסתר, אך כאן הדברים מפורשים והחלטיים יותר. מתחוויר ביותר הקשר בין השלילה של מרדכי כדמות קומית לבין הצורך לעמוד על כבודו. וגם בסיום המבוא משמיע ש"ר דברים מקבילים למטרתו המוצגת הרת של וולפסון על תפקידם של מחזותיו: "במקום אשר לפנינו איש וביתו שמחו בשחיה כדת להקשיב דברי סכלות מפי אנשי זימה ולצון, עתה אב לבנים יודיע גבורת אלהינו ויקרא לפניהם את השירה הזאת למען ישמעו ויקחו מוסר ויבינו חסדי ה'"³⁹.

37. לפי עדותו של שודט הטכסט של ה"אחשורוש-שפיל", שהובא בספרו (כרך ג, עמ' 202 ואילך), הוחרם על-ידי פרנסי קהילת פראנקפורט. בעדות זו יש משום הוכחה להתנגדותם של חוגים יהודיים מסוימים למחזה זה; וייתכן שמקורה בצורת ההצגה של מרדכי.

38. שארית יהודה, כולל נס הצלת ישראל על ידי מרדכי ואסתר מאת ש. י. ראפפורט, וויען

1827, עמ' 9—11.

39. שם, עמ' 20.

הרצון להסתמך על מסורת מקודשת ועתיקה בזמן שמעלים דרישות אקטואליות בולט במיוחד בין משכילי אירופה המזרחית. כך מצויה ההסתמכות על מרדכי בהטפה ללימוד הלשונות בספר המוקדש ברובו לבעיה זו. ריב"ל, ב"תעודה בישראל", מזכיר פעמים מספר את מרדכי ובקיאותו בלשונות בהנמקתו הארוכה להגשמת האידיאל המשכילי⁴⁰. אך האפולוגיה של מרדכי, היודע לשונות, הקרוב לשלטונות והמביא ישועות לעמו, חדרה כנראה קודם לכן לתודעתם של משכילי אירופה המזרחית דרך כתביו של יוסף פרל. הדמות החיובית המרכזית ב"מגלה טמירין" שמה מרדכי גא'ל. שלא כדמויות היסטוריות המסתתרות בספר זה מאחורי גימטריות של שמותיהן האמיתיים מייצג מרדכי גא'ל בספר אנטי-חסידי זה אידיאל משכילי של עסקן ושתדלן, בעוד שעדיין אין במציאות אחיזה לדמות כזאת. אם לא נחשוב על פעילותו של המחבר עצמו⁴¹. את תיאורו של הגיבור החיובי שם פרל בפיהם של החסידים. והרי כמה מדבריהם המתארים את מרדכי גא'ל: "לומד בספרים התיצונים", "הולך בבגדים נאים ועם פאטשילי על הצוואר, ודיבורו לאט,

40. תעודה בישראל, ווארשא 1878, עמ' 65, 111. בקשר לכך כדאי גם להזכיר את הפילוסוף החריף בין ריב"ל לבין יצחק שמואל ריגניו בגלל דמותו של מרדכי. יש"ר פרסם "מפתח אל מגלת אסתר" (ווינן 1841), שבו הרחיב את הדיון על מרדכי והביע "ספקות על הנהגתו" (עמ' 6). בסופן של "חקירותיו" על מרדכי הגיע למסקנה, "כי לא נמצאו בו התנאים הצריכים לאיש מופת הנצב ברום מעלה ומוכתר במדות יקרות בחכמה וביראת ה'" (עמ' 15) ושאלן מקום לזהותו עם מרדכי בלשן (עמ' 18). ריב"ל יצא להגנתו של מרדכי נגד השגותיו של יש"ר בחיבור מיוחד בשם "ענפי הדסה" (אודיסה תרכ"ה, וגם במהדורות השונות של "בקורי ריב"ל", עמ' 115—128). ריב"ל עומד בתוקף על היותו של מרדכי עם מרדכי בלשן ומרחיב את דבריו על גדולתו של מרדכי ממגילת אסתר. המו"ל של "בקורי ריב"ל" הקדים ל"ענפי הדסה" שיר חידה של ריב"ל, שנמצא בכתובים, שגם בו מתגלית הערצתו של ריב"ל למרדכי (עמ' 116, פתרון החידה בעמ' 128). הדי ויכוח על דמותו של מרדכי כידוע לשונות נמצאים גם ב"הכנסת כלה" לשי" עגנון (מהדורת תשי"ג, עמ' עג—עז), אך הפעם בין המשכיל העשיל לבין ר' יודיל, המפרש כדרכו את הדברים במסכת שקלים. 41. על הגימטריות ב"מגלה טמירין" השווה ת. שמרוק, דברים כהויותם ודברים שבדמיון ב"מגלה טמירין" של יוסף פרל, "ציון", כא, עמ' 92—99. גם לשם המשפחה גאלד (זהב) משמעות נוספת, הקשורה בפרוצדורה של מתן שמות-משפחה ליהודים בגאליציה. יהודי גאליציה היו נאלצים לשלם בעד קבלת שם-משפחה "יפה" מחיר גבוה יותר מאשר בעד שמות "פשוטים". לשמות-משפחה הנגזרים מאבנים יקרות ומתכות יקרות היה המחיר הגבוה ביותר. מכאן גם בחירת השם גאלד לגיבור החיובי של פרל. וכשם שקודם לכן התנגדו אנשי הקהילה הישנה באמסטרדם לשינוי השמות היהודיים, כך התנגדו בזמנו של פרל מנהיגי החסידות במזרח-אירופה לשמות-המשפחה שניתנו ליהודים על-ידי השלטונות. והרי דבריו של ר' צבי אלימלך מדינוב על "גזרת המלך" בדבר השמות, הנותנת ל"אפיקורסים" אפשרות לא להשתמש בשמותיהם היהודיים: "האפיקורסים שבזמננו לא ישאו על שפתם השם היהודית השם לוי הניתן להם בגזירת המלך בזה יתפארו אפי' הוא מכווער: אשר היה איזה איש מכונה לחבירו בזה השם אזי היה מרדף אחריו ודורש לדמו ולהיות שנקרא בזה השם ע"י הגוים יתפאר בו ומתבייש בשם היהודים" (מעין גנים, פירוש לאור החיים של יוסף יעבץ, מהדורת לבוב 1863, דף יב).

ובעל חשבון ויודע ספר". "אינו סובל רבב על בגדו וכשרואה גוי עני נותן לו צדקה, ואינו שותה יין שרף ולא עשן לולקי". הוא מקורב ל"שר" שקיבל מינוי לגוברנאטור ובקשר לכך הלך "עם איזה בעלי בתים להשר לאמור לו מזל טוב, ומרדכי אמר איזה ראציע עם שטותים שלו בלשון דייטשעדיש", ובזכותו ה"שר" "הבטיח לתת להם פראוועס על הבתים". בהקשר זה טבעי הדבר, שהרבי החסידי דורש על-פי גימטריה בגנותו של מרדכי זה⁴². תכונותיו של מרדכי מן המגילה קיבלו כאן צביון אקטואלי מובהק ברוחו של פרל המשכיל הגליצאי. בתיאורים אלה אנו אף מוצאים הדים לשלילת תכונותיו הידועות של מרדכי מן ה"אחשוורוש-שפיל" — מרדכי גאלד אינו שיכור, אינו מעשן "לולקי" וידע לנאום גרמנית. להעלאת אידיאל חברתי חדש על-ידי אסוציאציות עם אישיות שזכרה מקודש על-ידי מסורת, צמודה כאן גם הריאהביליטאציה של אישיות זו, שהוצגה כדמות קומית במחזה העממי.

השימוש בשם "מרדכי" ב"מגלה טמירין" אינו המקרה היחיד בכתביו של יוסף פרל. בסיפור ביידיש, שעדיין הוא נמצא בכתב-יד, מופיע שם זה שוב⁴³. הסיפור, שהוא חיקוי מוצלח לסיפוריו של ר' נחמן מברצלב, מעלה דמות של משנה-למלך, בעל תכונות משכיליות מפורשות. המשנה-למלך שומר אמונים למלכו עד כדי הקרבה עצמית, עוסק בתורה ובחכמה ומפיץ אותה בקרב האוכלוסייה, נלחם במכשפים אוויליים, המתגלים בסופו של הסיפור כצדיקי חסידים. כמו בסיפוריו של ר' נחמן מברצלב לא נזכרים שמות פרטיים גם בסיפורו זה של פרל; רק שם פרטי אחד נזכר בו במפורש: שמו של המשנה-למלך — מרדכי בלשן, המכונה באותו עמוד ממש גם מארקוס בלשן⁴⁴.

שמו של מרדכי אצל פרל מופיע יחד עם שמות משמעותיים אחרים. ב"מגלה טמירין" הצלית פרל אפילו בגימטריות ליצור שמות משמעותיים של ערים ועיירות, המורים את טיבם של יושביהן היהודיים ואת יחסו של פרל אליהם; העיירה החסידית זבאריז מסתתרת מאחורי הגימטריה "נחל מצה", ולבוב עם תושביה ההפכפכים מופיעה בגימטריה "אכויב". בסיפורו ביידיש מתגלה מתוך כתב-הסתרים שבסופו, כי שמו של בן המלך האציל והחכם הוא שלמה והמכשף אינו אלא ישראל בן אליעזר, הבעש"ט עצמו⁴⁵.

כך נעשה רקע-המסורת של השם המשמעותי מרדכי-מארקוס גלוי לעין מתוך צירופי הדברים שבספרות היפה והעיונית של משכילי אירופה המזרחית. יוסף פרל, שי"ר וריב"ל היו קשורים ביניהם בקשרי ידידות המבוססת על אחדות דעות, שמצאה לה ביטוי גם ביצירת אַמבלימה משכילית משותפת בשמו של מרדכי-מארקוס. ואם יש מקום לספקות לגבי סיבת חזירתו של שם זה לספרותנו באירופה המזרחית ולגבי משמעותו בכתביהם של משכילי

42. הדברים מצוטטים מתוך אגרות ה. קא. הדרוש על מרדכי באיגרת כג.

43. על כתב-יד זה עיין ידיעות פון יווא, גליון 62 (ספטמבר 1956).

44. עמ' 53 בכתב-היד.

45. על הפענוח של כתב-הסתרים שבעמ' 66 בכתב-היד הגני מביע כאן תודה למורי פרופ' ד. סדן.

גרמניה, הדברים נעשים שקופים למדי בכוח השפעתם של פרל, שי"ר וריב"ל על ספרותנו במשך כל המאה הי"ט. הופעתו של מאָרקוס כדמות חיובית במחזה ביידיש באירופה המזרחית קשורה אפוא במסורת ספרותית ארוכה למדי, המתבססת על צירוף הגורמים, שתיארנו למעלה. כבר ראינו, שמרדכי־מאָרקוס אינו קניינם של המחזות ביידיש בלבד הוא מצוי גם בפרוזה הסיפורית בשתי הלשונות.

נסתפק בהזכרת ערך שתי דוגמות של מרדכי־מאָרקוס בגלגולו המשכילי, שיבהירו את משמעותו של הדפוס הספרותי הקשור בשם זה. בסיפורו של מ. ד. בראנדשטטר "מרדכי קיזאוויטץ" ("השחר", 1869) מתוארת דרכו של בחור כפרי, המגיע ללמוד תורה לעיר הסמוכה. בשל כשרונותיו הוא מתקבל ללימוד אצל הרב. אך פעם נפל לידו הספר "מורה נבוכים" ומאז נפשו אינה שקטה. הוא עוזב את הרב כדי להמשיך את לימודיו בישיבת פרעסבורג, אך לאמתו של דבר הוא נוסע לבית־המדרש לרבנים של זכריה פראנקל ואינו חוזר אלא כדי לשאת לאשה את בתו של הרב כשהוא "מוכתר בכתר הרבנות והפילוסופיא" כדאקטאר מאָרקוס קיזאוויטץ. בתו של הרב היפה כלבנה וכשושנה פורחת, המיועדת למרדכי קיזאוויטץ, שמה אסתר. לשדכן הנזכר בסיפור קוראים אליעזר. ובורר, שגם שמות אלה נבחרו עלידי בראנדשטטר בכוח האסוציאציות המסורתיות. כך נמשכה, יחד עם הצגתו של מרדכי־מאָרקוס, גם מסורת של שמות משמעותיים השואבת מאותם המקורות. הסכימתיות של דרך החיים של הגיבור בסיפורו של בראנדשטטר נתונה מראש בכוח הדפוס הספרותי ונלווית אליה הגזמה סאטירית השוללת את ההורי המצוי ופשטנות סנטימנטאלית בתיאורי האידיאל הרצוי.

מסוג אחר היא הדוגמה השנייה. בסיפור ביידיש "חאצקיל דער קונצין מאכער" מופיעה דמות של נדיב בשם מאָרקוס גאלדין. ערכו הספרותי של סיפור זה קטן ביותר ולא היה ראוי להזכירו לולא כוחה של מסורת ספרותית המתבלטת דווקא בסוג זה של סיפורת זולה. כאן כבר מופיע מאָרקוס כמטבע שחוק ואין לו כל קשר ואחיזה לאיזו מציאות היסטורית או רעיונית. הסיפור מתחיל בתיאורו של מאָרקוס: "אין דער גרויסער שטאט בערלין איז געווען א גרויסער גביר. מען האט אים גערופן מאָרקוס גאלדין, ער איז געווען מיט אלע מעלות וואס עס גיט אויף דער וועלט, ער איז געווען ווי מען זאגט, גוט צו לייטן, און פרום צו גאט...". לפרק הראשון כותרת "אין פופצטן יארהונדערט"! המחבר, שמשתמש במטבעות־לשון קבועים ומאובנים ("מיט אלע מעלות וואס עס גיט אויף דער וועלט, ווי מען זאגט" וכו') נטל דפוס ידוע ברבים והעתיקו למאה ה"ו!⁴⁶

46. מונחת לפניי חוברת בלי שנת דפוס, שנתפרסמה בווארשה, כנראה לאחר מלחמת־העולם הראשונה. מחברו של הסיפור צויין על השער בראשי תיבות ש. ב. אחר השלמת המאמר מסר לי פרופ' ד. סדן פרטים על המחזה "חכמת נשים" של משה הורוויטש, אשר בו מופיעה דמותו של מאָרקוס הרץ תלושה ממסגרתה ההיסטורית הנתונה. במחזה זה הציג הורוויטש, הידוע כמחבר מחזות "היסטוריים" חסרי ערך אמנותי, את החצר של הרבי מקוצק, ובו

ט

אפשר כעת לסכם ולהגדיר את הוואריאנטים העיקריים של מרדכי־מארקוס, כפי שנת־אזרחת דמות זו בספרותנו המשכילית בשם משמעותי זה או בכל שם אחר. לעתים מוצג הגיבור האידיאלי בדרכו אל המטרה הנכספת, בעודו רוכש את השכלתו, כצעיר הלומד מקצוע חפשי. תכופות הוא תלמיד לרפואה. במקרה זה חייב הקורא או הצופה להשלים מעצמו את התגשמותם המלאה של האידיאלים החברתיים בצעיר מסוג זה. בלבדו זה מופיע מארקוס לראשונה בקומדיה של אייכל, כשלצדו עומד נאטאן, מנריך רוחני מבוגר, שיבטיח את עתידו. בצורה זו מופיע מארקוס אצל אטינגר, גולדפון ושלום־עליכם. הוא האב־טיפוס של הצעירים, העוובים את בתי ההורים ואת העיירה, לומדים בבתי־מדרש לרבנים או ניגשים לבחינות אכסטרוניות. שתיאוריהם ממלאים את ספרותנו במאה ה־ט. ייתכן שלוא־ריאנט זה של מארקוס הוסיף נופך זכרו של מארקוס הרץ ודרכו להשכלה.

אצל וולפסון מופיע מארקוס כמשכיל העומד על רגליו, הוא כבר עצמאי ובלתי תלוי בפעולותיו. גם מרדכי־מארקוס של יוסף פרל שייך לסוג שני זה, המהווה אב־טיפוס של המשכילים הנדיבים המביאים ישועות לאחיהם, ושל המתקנים למיניהם בספרותנו בעלת המגמות הדידאקטיות במאה ה־ט. ואריאנט זה של מרדכי־מארקוס מתבסס בעיקר על קשרים אסוציאטיביים עם דמותו של השתדלן ממגילת אסתר.

מן הדין הוא, שעם שינוי הערכים, שליווה את ספרותנו בהתפתחותה בדורות האחרונים, תבוא גם תגובה מתוך שלילה של דפוסיים ספרותיים, שעבר זמנם. אשר לדמותו של מרדכי ממגילת אסתר עשה זאת י. ל. פרץ בפיליטון הקצר "פורים אין קיין יום־טוב, פיבער — קיין קרענק"⁴⁷. בשורות ספורות באה כאן לביטוי הרוח המרדנית של התנועות הלאומיות והחברתיות המודרניות, הסולדות משתדלנות בהצרות ושנתיאשו משיתוף־פעולה עם של־טונות. פרץ כותב בסארקאזם: "פורים איז דער געבורטסטאג פון ערשטן שוץ־ייד, פון ערשטן קרוב למלכות, א פרייד איז פורים פאר בעטלעך, כלי־זמר, פארשטעלטע... און פאר אזא פאלק!". ברור אפוא שבאקלים החברתי החדש אין כבר מקום להסתמך על דמות זו ולעצב לפיה אידיאלים חברתיים.

את שקיעתו של הוואריאנט השני של הדמות האידיאלית בעלת השם המשמעותי גילם משה קולבאק ב"מאנטאג"⁴⁸. במרכזו של הרומאן עומד צעיר, מורה לעברית ובקי

מופיעים מארקוס הרץ והנרייטה אשתו הלומדת אצל שלמה מימון! פרטים אלה על המחזה רשומים מתוך ניירותיו של צ. ביקלס—שפיצר שהיו בידיו של פרופ' ד. סדן. המחזה "חכמת נשים" מופיע ברשימת המחזות הרבים של הורוויטש בספרו של ב. גארק, די געשיכטע פון אידישען טעאטער, ניר־יארק 1929, כרך ב, עמ' 262. כנראה לא הופיע המחזה בדפוס. לפי רשימת גארין הציגו את "חכמת נשים" בשנת 1899 המחזה הוגדר כ"אופירה היסטורית".

47. לפי מהדורת הכתבים של פרץ בהוצאת ציק"א, ניר־יארק 1947, כרך ה, עמ' 118.

48. משה קולבאק, מאנטאג (א קליינער ראמאן), פארלאג קולטור־ליגע, ווארשע 1929.

בפילוסופיה עד ברגסון ועד האכסיסטנציאליזם, הנמצא בעיר אלמונית, שעוברים עליה ועזרתי־המהפכה. אביו הוא חנווני זעיר, והבן כמעט שניתק את קשריו עמו. הוא גר בחדר על עליית־גג, הוגה בספר איוב ובספקולאציות בתורת ההכרה. את הקשר העיקרי עם העולם החיצוני הוא מקיים עם עלמה בשם גנטיה, טיפשה ומוגבלת עד לגיחוך. בפניה הוא מפתח את שיטתו הפילוסופית, המגיעה למין צירוף של תורות הודיות עם יסודות מיסטיים מן הקבלה היהודית. אין לו כל עניין ויחס מציאותי לסערה המתחללת סביבו. בתלישותו הוא מתחבר אל קבוצת קבצנים, דורש בפניהם נגד השבת, משבח את יום השני הפשוט ומכריז על עצמו כמנהיגם. שמו של האיש מרדכי מארקוס. אין צורך להמשיך ולפרט את קורותיו על פני הסיפור כולו. הגניאלוגיה של דמות זו מוכרת כבר היטב. בסופו של דבר הוא נופל קרבן לא־יִהְיֶה טראגית, נורה ומת מפצעיו ללא תכלית וצורך.

כנגדו מוצג תלמידו מישה, המשתף פעולה עם המהפכנים מתוך החלטיות תקיפה והזדהות גמורה, בפרק נפרד, "מישע טוט זיין זאך און מרדכי אויך זיינס...". העמיד המחבר זה מול זה כעולמות זרים ומנוגדים. בזמן הקרבות ברחובות שוכב מארקוס בחדרו על ספה, מכוסה מעל לראשו, ומתבונן למתרחש בקרבו. ואילו מישה הורג באותו זמן את אחיו חולה־הרוח ויוצא לרחובות להילחם יחיד נגד רבים. אינדיבידואליזם חולני בדמותו של מרדכי מארקוס, כקרבן ההשכלה התלושה מן החיים, מגיע כאן לקונפונטאציה מחושבת עם אומץ־לב אכזרי. לפי כל הסימנים, מתרחשים הדברים בוויילנה בזמן ההתנגשויות בין הפולנים לבין הצבא האדום שהצליח להשתלט לזמן־מה על העיר. אפשר להסיק מכאן, שגם שמו של מישה אינו מקרי. הוא מייצג את הנוער היהודי המזדהה עם המהפכה ומאמץ לו שמות רוסיים.

כך תיאר לו קולבאק את סופם של המארקוסיים, הם יימחצו במאבק של כוחות אכזריים, בעוד שאין להם כל עניין במאבק זה. ואילו הדור הבא אחריהם, תלמידיהם, בדמותם של מישה, יוצאים שלמים הודות לכוחות הוויטאליים, המביאים אותם לפעולה בצדה של המהפכה. כנגד מרדכי מארקוס, שאיבד כבר את כושר ההסתגלות לתמודות חברתיות חדשות, מוצגת כאן הסתגלות מסוג חדש, המנתקת את עצמה לחלוטין מכל קשרי מסורת⁴⁹. לא כאן המקום לעמוד על אספקטים חשובים אחרים המתעוררים עם קריאתו של הרומאן

49. קולבאק ישב בשנת העשרים בוויילנה ושימש שם מורה לספרות יידיש. בוויילנה ישבו גם ז. רייזען וגם מאקס אַרְיֵק, שהחלו או בפרסום ובחקר של הקומדיות המשכיליות הגרמניות ושל ספרות יידיש באירופה המזרחית במאה ה־19. אין כל ספק, שקולבאק הכיר את פרסומיהם וקרוב לוודאי, שלפחות ידע על גלגוליו של מארקוס במחזה ביידיש. בזמן מלחמת־העולם הראשונה היה קולבאק מורה לעברית בקובנה ואף כתב שירים עבריים, ויש להניח, שידע גם מקרוב את מרדכי־מארקוס מן הספרות העברית. כך נראית בחירתו של הצירוף המשמעותי של שם פרטי מרדכי ושם משפחה מארקוס לגיבור של "מאנטאג" כביטוי לרצון מודע לערוך חשבון־נפש עם השתלשלותה של הדמות הספרותית באספקלריה מציאותית.

המקורי והמועזע של קולבאק. ברצוני רק לציין, שקולבאק אינו מזדהה עם אף אחת מן הדמויות שלו. ניכרת התרוצצות פנימית, שאינה מוכנה לוותר אף על ערכים המצויים במארקוס. בין היתר מעידה על כך ההרצאה הרצינית של הדעות הפילוסופיות, שמארקוס משמיע ברומאן. אף-על-פי שביחס המחבר אל מארקוס שולטת נימה גרוטסקית, הטראגיות שבדמות זו מתגברת לעתים ומעבירה את נימת הספור לפסים ליריים עדינים⁵⁰. ודאי הוא, שקולבאק אינו מסוגל עדיין לקבל את דרכו של מישה⁵¹. ובכל זאת ב"מאנטאג" נחרץ גורלו הספרותי של מרדכי מארקוס, הדמות החיובית של ההשכלה היהודית, המטיילת על פני ספרותנו במשך כמאה וחמישים שנה. נדמה, שניתן לחזור ולסכם את סופו של השם המשמעותי הזה בפנייה מלאת תוגה ועצב, ובכל זאת מברחת, המופנית ב"מאנטאג" אל מרדכי מארקוס: "מאטל, מאטל, ביסט שוין, משמעות, עובר בטל!..."

50. השווה אהרן צייטלין, אידעישע שייכותן צווישן מ. קולבאק 'מאנטאג' און י. י. פויונערס 'מלכות משיח', ייווא-בלעטער, כרך XLI (1957, 1958), עמ' 45—55. במאמר זה אפשר למצוא ניתוח השקפת-עולמו של מרדכי מארקוס העשוי לסייע להבנת הספר. אך צריך להסתייג מהזיהוי הבלתי-מוצדק של דעותיו של מארקוס ברומאן עם הדעות של קולבאק עצמו, כפי שמשמע מדבריו של א. צייטלין. רחשי לבו של קולבאק כלפי מרדכי מארקוס עדיין אינם מאפשרים לבטל את המחיצה המפורשת שבין הדמות הספרותית המוצגת בכובד-ראש לבין המחבר שעיזב אותה כדמות סמלית ומתוך הסתייגות ברורה מדרכה ומגורלה.

51. בשנת 1928 עבר קולבאק למינסק, בברית-המועצות המשיך בעבודתו הספרותית עד 1937, ובשנה זו נאסר והוגלה. לפי השמועה מת במחנה-עבודה באוראל בתחילת שנות הארבעים. כאילו חזרה ואישרה המציאות את גורלו של מרדכי מארקוס על המחבר עצמו. כדאי להוסיף, שבספרו "זעלמעניאנער", שנכתב בברית-המועצות בתחילת שנות השלושים, חזר קולבאק ותיאר דמות דומה במציאות הסובייטית. צאליע, "אינטליגנט" יהודי צעיר, אינו יכול למצוא את מקומו בתנאים הסובייטיים וכל המדובר בו בספר קשור בניסיונותיו הבלתי-מוצלחים לאבד את עצמו לדעת...